

СТІВЕН ВАЙТ,

професор кафедри політології, університет
Глазго, Велика Британія

Стратегічні еліти і розширення Європи: російське питання¹

Abstract

The paper is based on research conducted for the project “Inclusion without Membership? Bringing Russia, Ukraine and Belarus closer to ‘Europe’” funded by the UK Economic and Social Research Council.

The author focuses on Russian foreign policy and those who influence it. In this context he had founded the most useful to speak of three key segments of Russian elites: ‘Liberal Westernians’, ‘Pragmatic Nationalists’, and ‘Fundamentalist Nationalists’. First, ‘Liberal Westernians’ favour a market economy, a democratic political system and a pro-Western foreign policy. Second, ‘Pragmatic Nationalists’ which views were first developed in the early 1990s as a critique of the pro-Westernism and have since become dominant. They do not entirely reject the views of Liberal Westernians, and they favour democracy, if not necessarily in the form in which it is understood in the West. Third, ‘Fundamentalist Nationalists’ are at the opposite end of the foreign policy spectrum and combine a strong commitment to what they regard as uniquely Russian qualities and a desire to re-establish Russian hegemony in the post-Soviet space with the antipathy to market economy.

The main conclusion is that there are long-term continuities in Russian foreign policy, stemming in part from objective geographical and other circumstances. The tactical changes are rather apparent, reflecting such developments as consolidation of a

¹ Стаття була репрезентована на V Міжнародній конференції “Стратегічні еліти і розширення ЄС: реакція та перспективи східноєвропейських країн, які нині до нього не входять” (Київ, 6–7 жовтня 2006 року). У її основу покладено дослідження в рамках проекту “Входження без членства? Наближення Росії, України і Білорусі до “Європи””, що його реалізовано на кошти Ради економічних і соціальних досліджень Великої Британії, надані Стівену Вайту, Марго Лайт і Рою Елісону за грантом RES-00-23-0146. Детальнішу інформацію можна отримати на веб-сайті проекту:

<http://www.lbss.gla.ac.uk/politics/inclusionwithoutmembership/>. Дякуємо за допомогу в проведенні досліджень Юлії Коростельовій, за сприяння нашої роботи в Москві — Миколі Кавешнікову та Ользі Криштановській, в Україні — Володимирі Коробову.

powerful presidency and an increase in the salience of Russia's natural resources for its place in the international community. There are clear associations between foreign policy stances and the variety of interests that shape Russia's post-communism foreign policy. Besides political parties which are associated with particular stances, there are business associated with Pragmatic nationalists, and Orthodox Church with a more Fundamentalist position. It is also clear that presidency may be best seen as 'balancing' element, avoiding an exclusive commitment to either extreme.

Як у “Європейському проекті” рушійною силою були еліти, так і на відгуки керівництва республік колишнього СРСР надто великий вплив справляли погляди зовнішньополітичних кіл. Широка громадськість обирає парламенти і президентів, які визначають законодавчий процес. Іноді вона висловлює свої погляди прямо, як у разі демонстрації, що зустрічала влітку 2006 року прибуле до Криму американське транспортне судно, а подеколи її позиція може виявитися вирішальною, як, скажімо, у разі референдуму, що мав би розв’язати питання стосовно членства України в НАТО. Але гострота питань зовнішньої політики, як правило, незначна, як і міра висвітлення їх [2; 25]. Але хоч там як, стосовно пропонуваного населенню в перебігу загальних виборів програм незрідка спостерігається широкий консенсус, а в обраних парламентах — високий рівень міжпартійної злагоди. Це означає, що зовнішня політика зустрічає менше перешкод, ніж внутрішні справи, і що дебати точаться й у рамках звичайного процесу реалізації партійної політики, і, як мінімум, тією самою мірою, у рамках дискурсу еліт.

Навіть за радянських часів еліти не були монолітними, тож у нашій розвідці ми вважали корисним розрізнити п’ять ключових сегментів. Першою чергою нас цікавлять інститути президентства: в усіх слов’янських республіках президент обирається прямо, має винятковий контроль над збройними силами, домінує у сфері призначень і, як правило, в політичному процесі (відтак, нас особливо цікавлять ті, хто консулює їх, як усередині, так і поза президентською адміністрацією). По-друге, нас цікавлять міністерства, і передусім — міністерство закордонних справ, а також міністерства оборони, безпеки і (там, де вони є) з питань відносин з іншими республіками колишнього СРСР. Як пояснив на своїй першій прес-конференції Сергій Лавров, “Президент визначає зовнішню політику, а міністерство закордонних справ її здійснює” (цит. за: [36, с. 28]). Аналогічні формулювання ми почули також від інших високопоставлених дипломатів, з якими розмовляли на цю тему. Але кількість і складність завдань, що постають перед ними, де-факто передбачає деякий вибір пріоритетів, і тому є певні підстави, щоби пов’язати кожного окремого міністра закордонних справ із відповідною його спеціалізації спрямованістю. Наприклад, для Євгена Примакова це буде арабський світ, а для його наступника Ігоря Іванова — Західна Європа, зокрема Іспанія і Португалія.

Третій ключовий сегмент, менш відкритий для стороннього спостереження, — коло осіб, відповідальних за оборону і безпеку. Це обов’язково має бути група, безпосередньо залучена в усі аспекти взаємовідносин з іншими країнами, а у випадку Росії — група, до якої входить Федеральна служба без-

пеки (ФСБ), якою керує член очолюваної президентом Ради безпеки. Оскільки Путін — виходець із КДБ, деякі дослідники почали приписувати особливий вплив *силовикам* взагалі й висувати гіпотези, що саме їхні “патріотичні”, але при цьому авторитарні погляди найближчі до позиції самого президента (див.: [6; 43; 71]; дещо інший погляд викладений у [68]). Не викликає сумнівів, що *силовикам*, у середовищі яких побутують різноманітні точки зору, властиве особливе розуміння місця Росії серед народів світу [44]. При цьому впродовж другого президентського терміну Путіна вони посіли керівні посади в найбільших компаніях, які передусім мають стосунк до природних ресурсів і оборони.

Четвертий сегмент, що його ми вирізняємо в нашому аналізі, — парламентські інститути. У пострадянських республіках обрані народом парламенти зазвичай слабо впливають на політичний процес, але в Україні після “помаранчевої революції” його роль істотно зросла, і нас цікавить не так парламент загалом, як спеціалізовані парламентські комітети, зокрема з питань закордонних справ, оборони, безпеки та зв’язків із СНД. Ці комітети уповноважені спостерігати за діяльністю міністрів, розглядати призначення на дипломатичні посади, оцінювати міжнародні договори й коментувати державний бюджет [1, розд. 2]. Ми також включаємо до свого аналізу сферу бізнесу, і передусім великі корпорації, які розпоряджаються природними ресурсами, які є частиною міжнародної економіки й дедалі тісніше переплітаються з урядом.

Існують різні форми оцінювання думки еліти, скажімо, опитування парламентарів (див., напр.: [58]), хоча рядові депутати не обов’язково входять до політичної еліти, а тим паче — до тих кіл, що справляють суттєвий вплив на зовнішню політику. Інша методика полягає у використанні опитувальників із фіксованими варіантами відповідей для збирання думок у ще вужчій групі (див., напр.: [48]). Це також дає змогу отримати кількісні показники, але сильніше залежить від вибору респондентів і формулювання запитань. Непогані результати дає контент-аналіз публічних заяв [49]. Наші методи слід розглядати як допоміжні: безпосереднє інтерв’ювання членами проектної групи чи колегами на місцях за списком запитань, на які респондент має виважено відповісти своїми словами. З дозволу респондента інтерв’ю цілком записують, й одразу після цього складають докладні резюме, які перевіряють і доповнюють інші члени команди інтерв’юєрів (якщо інтерв’ю здійснює наш місцевий колега, додають повну розшифровку розмови). Від 2004 року ми особисто провели в Білорусі, Україні та Росії близько 80 таких інтерв’ю, і ще 36 інтерв’ю провели в Росії та Україні наші колеги. Предметом цієї статті є зовнішня політика Росії і ті, хто на неї впливає¹.

¹ У цій статті забракло місця для повноцінного обговорення переваг і недоліків інтерв’ювання представників еліти, але слід зазначити певний зсув вибірки (представники армії та органів безпеки зі зрозумілих причин неохоче погоджувалися на інтерв’ю, а ті, хто погодився, були, ясна річ, більш прозахідними, ніж зовнішньополітична спільнота загалом). На прохання респондентів деякі інтерв’ю проводили в неформальній обстановці, наприклад, у кафе

Моделі зовнішньополітичних пререференцій

Стосовно позначень, що найбільше підходять для опису поглядів різноманітних кіл російської зовнішньополітичної спільноти, практично немає порозуміння. Але в тому, що стосується сутності, консенсусу куди більше. Приміром, на думку Дзялошинського і Дзялошинської [21], позиції представників еліти можна розподілити на три групи: “ізоляціоністи”, “конвергенти” і “юніоністи”. Коли Баталов [7] наводив схожі формулювання, він казав про “друзів” (Заходу), “скептиків” і “розчарованих”. Цимерман [80] користується двома категоріями, що глибоко сягають корінням історії російської соціологічної думки: “західники” і “слов’янофіли”. Циганков [78] застосовує докладнішу класифікацію, розрізняючи “інтеграціоністів”, “балансерів”, “неоімперіалістів” і “нормалізаторів сильної влади”. Сергунін [72] вирізняє ще більше груп, серед яких “атлантисти” (або “західники”), “євразійці” (“демократи” або “слов’янофіли”), реалісти, ліберали, неомарксистичні (як “традиційні”, так і “соціал-демократичного штибу”) і постмодерністи.

Для нашої розвідки найкориснішим виявився поділ на “ліберальних західників”, “націоналістів-прагматиків” і “націоналістів-фундаменталістів” (терміни вперше запропоновані в: [1]). *Ліберальні західники* виступають за ринкову економіку, демократичну політичну систему і прозахідну зовнішню політику. Вони вірять у тісні зв’язки із НАТО і Європейським Союзом й активну співпрацю і членство в міжнародних інститутах, причому не з огляду на зиск, а тому, що поділяють європейські цінності і вважають, що Росія має прийняти їх. Хоча вони виступають за підтримку добросусідських відносин з іншими колишніми республіками СРСР, вони також вірять, що Росії слід відмовитися від історичних традицій наддержави й усіляких ілюзій стосовно її особливої ролі як мосту між Європою й Азією на користь розвитку проєвропейської орієнтації. Ми побачимо, що хоча кількість ліберальних західників просто мізерна, їхні погляди й досі впливають на зовнішньополітичні еліти.

На протилежному полюсі зовнішньополітичного спектра перебувають ті, кого ми називаємо “націоналістами-фундаменталістами”. В їхніх поглядах затята прихильність до того, що вони називають одвічно російськими якостями, і прагнення відновити гегемонію Росії на теренах колишнього СРСР поєднуються з антипатією до ринкової економіки; вони також схильні вітати більш тісну інтеграцію Співдружності незалежних держав. Підґрунтя поглядів націоналістів-фундаменталістів становлять євразійська і геополітична школа думки XIX — початку XX століть. Вони розуміють євразіанізм як у географічному, так і в економічному плані і підтверджують,

чи ресторанах, де було складніше досягти задовільної якості запису. Наші інтерв’ю тривали 45–60 хвилин, іноді довше. Респондентам гарантували, що аналіз їхніх позицій не супроводжуватиметься наданням конкретних імен, а деякі інтерв’ю на прохання респондентів були цілком анонімними. Перші інтерв’ю в Росії були проведені навесні 2004 року, останні — у вересні 2006-го. Ми також мали можливість скористатися інтерв’ю, зібраними в рамках попереднього проєкту. Повний звіт про роботу наведено у: [1].

що Росії належить унікальна роль проводити політику “третього шляху”, який передбачає авторитарне правління й корпоративістську економіку. Вони вороже налаштовані як до НАТО, так і до ЄС: більш прямолінійні націоналісти вбачають у них сили, що загрожують цілісності російської держави, комуністи — засоби утвердження зовнішнього впливу і перетворення Росії на “сировинний придаток”.

Погляди *націоналістів-прагматиків* сформувалися на початку 1990-х років на засадах критики прозахідної орієнтації тодішнього міністра закордонних справ Андрія Козирева і тепер домінують. Націоналісти-прагматики не відкидають остаточно ідеї ліберальних західників і виступають за демократію, нехай і не обов'язково таку, якою її розуміють на Заході. Вони також підтримують ринкову економіку, хоча не заперечують державного контролю над стратегічними ресурсами. При цьому вони, як і націоналісти-фундаменталісти, вірять у статус Росії як наддержави і легітимність її присутності в інших колишніх радянських республіках. Для націоналістів-прагматиків сфера ключових інтересів Росії охоплює весь геополітичний простір колишнього СРСР, і вони певні, що міжнародна спільнота має визнати за Росією особливу відповідальність за гарантування стабільності в цьому регіоні. Вони не вважають реалістичними спроби відродити СРСР, але підтримують якомога повнішу реінтеграцію колишніх його членів. Понад те, націоналісти-прагматики вірять, що політика стосовно Заходу, зокрема й щодо ЄС і НАТО, має ґрунтуватися на раціональному аналізі національних інтересів Росії. Вони також виступають за диверсифікацію зовнішньої політики і, приміром, стверджують, що тісніші зв'язки з колишніми союзниками по СРСР і з новоіндустріальними країнами Азії й Близького Сходу дадуть Росії додаткові важелі тиску у відносинах із Заходом.

Слід зауважити, що всі наведені вище визначення стосуються політичних позицій, а не фіксованих груп осіб. Вони передбачають узгоджене поєднання поглядів на міжнародне становище Росії, а також на природу російського суспільства. Найчастіше вони можуть ґрунтуватися на куди більш ранніх поглядах на відносини Росії із зовнішнім світом, і першою чергою з іншими країнами європейського континенту. Але позиція окремих осіб може змінюватися, і вони можуть переміщатися між інститутами, що захищають доволі різні інтереси. Тому ці позиції не слід “реїфікувати”. Однаковою мірою зазнає змін і спектр думок загалом, під дією чи то зовнішніх обставин (приміром, зініційованої НАТО кампанії бомбардувань Югославії), чи то внутрішніх процесів (зокрема посилення влади президента стосовно інших політичних гравців). Вивчивши три виокремлені дискурси, ми спробуємо розглянути питання щодо цих розширених патернів змін, які відбулися впродовж другого президентського терміну Путіна: як про зміну системи поглядів окремих осіб, так і про зсуви в масштабах усього цього спектра думок.

Ліберальні західники. Для ліберальних західників Росія за своєю історією, культурою і ментальністю, поза всяким сумнівом, — частина Європи, і її природна орієнтація полягає в тому, щоб бути разом з іншими європейськими країнами. З цієї точки зору Росія має якомога повніше засвоїти європейські стандарти, розвиваючи торгівлю й інші форми співпраці, і

зрештою (так чи інакше) прийти до повного членства в Європейському Союзі і НАТО. Скажімо, очільник комітету Державної Думи з міжнародних відносин Костянтин Косачев заявляє: “Наш народ уже відчуває себе частиною європейської цивілізації, ... [нехай] поки не прийнятою і не зрозумілою остаточно” [37]. На думку Сергія Караганова, заступника директора Інституту Європи РАН і голови президії вельми впливової Ради із зовнішньої та оборонної політики, Росія також, безумовно, є європейською країною, “хоча й своєрідною” [31]. Інші опитані нами ліберали вважають, що проблема полягає не в Росії як такій, яка “в історичному і культурному плані — європейська країна”, а в структурі влади, котра й “досі радянсько-більшовицька”.

Ліберальні західники підтримують подальші демократичні реформи, як заради самих реформ, так і тому, що вони полегшують шлях до тіснішої співпраці з іншими європейськими країнами. Як наголошує Косачев, “нам потрібно твердим курсом йти до демократії”, нехай і “своїм складним шляхом, що за визначенням не може бути схожим на долі інших країн” [37]. Відповідно, ліберальні західники вороже ставляться до “консолідації системи керованої демократії” на чолі з Путіним [4]. Вони вважають, що без “зміцнення демократії в Російській Федерації” буде неможливо усталити відносини з іншими європейськими країнами [62]. Якщо ж цього зробити не вдасться, тоді “імітація демократії й ринку неминуче супроводжуватиметься й імітацією партнерства Росії із Заходом” [73].

У довготривалій перспективі, упевнені ліберальні західники, стратегічною метою Росії має бути входження у “спільноту держав із ринковими економіками, із верховенством закону, із незалежною судовою системою і незалежними ЗМІ” [38]. Насправді будь-які інші національні стратегії не просто нереалістичні, а потенційно катастрофічні. Приміром, на думку Караганова, “ідея стосовно створення стратегічного блоку з Китаєм та Індією... є просто мертвнонародженою”, а союз із радикальними ісламістами та спроби очолити коаліцію держав, що занепадають, призведуть до “національної катастрофи” [32]. У підсумку на Росію очікує “зменшення населення і частки у світовому ВВП”, і зрештою вона стане “не центром сили, а центром слабкості” [31].

Чимало ліберальних західників вважають логічним результатом не просто ту чи ту форму партнерства, а саме членство в Європейському Союзі й НАТО, хоча обидві ці організації вимагають радикальних або більш еволюційних змін. Караганов вважає, що на часі “порушити питання про ймовірне загоризонтне членство Росії [в ЄС]”, нехай навіть “нової та іншої Росії” [31]. Надія Арбатова закликала “поступово включити” Росію в “інтеграційні плани” ЄС і зазначила, що хоча говорити про членство “зараз”, у довгостроковому плані немає причин, чому Росія, якщо вона стане абсолютно демократичною країною, не має домагатися вступу до ЄС [5]. К.Косачев 2006 року порушив куди делікатніше питання про те, чи може співпраця із НАТО перерости в “поглиблювану інкорпорацію”, хоча для реалізації цієї можливості доведеться змінитися самому Альянсу.

Підстави для такої співпраці С.Караганов убачає в зовнішніх загрозах, спрямованих проти Росії й країн-членів ЄС/НАТО, таких як “сили, ворожі Росії і США”, що зорганізували заворушення в Узбекистані [33]. До спіль-

них інтересів можна також віднести “запобігання поширенню ядерної зброї, боротьбу з міжнародним тероризмом й ісламським екстремізмом, недопущення перетворення Китаю на геополітичного суперника (для США) й усунення загрози, що може виникнути (для Росії) у зв’язку з поглибленням гео-економічного вакууму на Далекому Сході Росії й у Західному Сибіру”. Згідно з Косачевим, це навіть може послугувати підґрунтям далекоюсяжного союзу, оскільки Захід буде відверто зацікавлений у появі “надійного союзника на Сході”, який до того ж “поділяє з ними одні цінності” [37].

Значно більше тих, хто не поділяє точку зору стосовно членства як чогось реалістичного, ба навіть бажаного, але при цьому вважає, що Росія може і має стати членом західної політичної спільноти без жодних більш формальних зв’язків з ЄС і НАТО. З’ясувалося, що відносин такого ґатунку найлегше досягти шляхом співпраці між Росією й іншими членами Співдружності незалежних держав, і передусім — з Україною [22; 73]. Але для цього Росії доведеться стати привабливим партнером, що означає “комфортність проживання для переважної більшості громадян, високий рівень і якість життя, безпеку, можливість для самореалізації в різних сферах життя”, іншими словами, піднесення авторитету Росії у світі означає, що “починати треба з “облаштованості” самої [цієї] країни” [70].

Позиції такого ґатунку були вельми поширеними серед політичних партій, що брали участь у виборах до Державної Думи в грудні 2003 року, зокрема ліберальної партії “Яблуко” і “Союзу Правих Сил”. У програмі “Яблука” наполегливо стверджувалося, що Росія є “європейською країною внаслідок своєї історичної долі, культурних традицій [і] географічного положення”, потенціал якої може розкритися тільки “через творче освоєння цінностей європейської цивілізації” і, зрештою, після “інтеграції з Європейським Союзом” [67]. Передвиборчий маніфест СПС також закликав до “інтеграції Росії в Європу, в її структури й інститути, до вирівнювання рівня та якості життя росіян і європейців” (див.: www.sps.ru/?id=205834). Проте жодна з цих партій не пододала п’ятивідсоткового бар’єра, необхідного для проходження за партійними списками, і жодна з них не висувала свого кандидата на президентських виборах навесні наступного року. Звісно, за їхніми результатами на виборах не можна стверджувати, що прозахідні цінності, з якими в суспільній свідомості асоціювалися ці партії, користуються значною підтримкою електорату.

Націоналісти-прагматики. Націоналісти-прагматики, найчисельніша група серед опитаних нами, також переконані, що Росія — європейська країна, але вони сильніше за ліберальних західників акцентують увагу на її особливих рисах і на важливості її зв’язків не лише з європейськими, а й з азійськими державами. Типове формулювання озвучив один із провідних депутатів Держдуми: Росія — “унікальна частина Європи”, а один із високопоставлених чиновників МВС заявив, що, хоча Росія в географічному й культурному плані — європейська країна, “у неї свій менталітет”. На практиці це нерідко можна використовувати для виправдання авторитарних форм політики або, принаймні, політичної системи, котра (як зазначив у своїй інавгураційній промові Путін) не буде “другою редакцією” політичних систем Великої Британії чи Сполучених Штатів (“Російська газета”).

31 грудня 1999 року). Разом із тим націоналісти-прагматики вважають, що для підвищення ефективності державної влади в Росії слід зміцнити верховенство закону і знизити рівень корупції [74].

Націоналісти-прагматики загалом схвалюють близькі й стабільні відносини з ЄС, але не обов'язково сприймають членство як основну мету. Вони не виступають проти розширення ЄС і не вважають, що тогочасне розширення серйозно обмежує інтереси Росії, проте висловлюють цілком зрозумілі побоювання, чи не позначиться більш тісна інтеграція на традиційних ринках Росії у Східній і Центральній Європі. Один із націоналістів-прагматиків в інтерв'ю нам висловив ідею, згідно з якою спрощення доступу на ці ринки не відіграватиме суттєвої ролі, оскільки Росії “немає що експортувати, крім нафти, газу, металів і деревини”. Інші стверджували, що міжнародна торгівля постраждає, як і свобода пересування людей, зокрема й родичів (побоювання, що видаються безпідставними). З цієї точки зору Росія не має іншого виходу, крім як розвивати за можливості свої відносини з ЄС, але це мають бути особливі відносини, відмінні від тих, що їх ЄС наразі підтримує з іншими державами, які після розширення виявилися його сусідами.

Націоналісти-прагматики більшою мірою схильні до позиції, згідно з якою Росії слід покладатися на власні ресурси, а не на допомогу (для декого — втручання) Заходу, тож для них пріоритетними завданнями є внутрішні, такі як демографія і довкілля. Під цим кутом зору Росія має “стати сучасною країною з розвиненою економікою, забезпеченою безпекою та привабливим іміджем” [74]. Інакше кажучи, вона має “реалізувати мету історичної модернізації: подолати “ресурсне прокляття” і зрештою почати реально закладати підґрунтя постіндустріального укладу” [79]; або, за словами тодішнього голови комітету Держдуми Росії з економічної політики, підприємництва і туризму Валерія Драганова, вона має посилювати свій вплив шляхом “реального підвищення якості й конкурентоспроможності економіки” [13]. А за словами Дмитра Треніна, Росія “не може розраховувати на інтеграцію в західні інститути — НАТО і Євросоюз. Вона може домогтися гідного місця у світі лише на шляхах глибокої внутрішньої трансформації та грамотної зовнішньої політики, головна мета якої полягає в залученні зовнішніх ресурсів для модернізації країни”.

У зв'язку з цим окремим пріоритетом є розвиток Сибіру поряд із налагодженням “дружніх і рівноважних відносин із Китаєм”, “перетворення Японії на головного партнера Росії у справі технологічної модернізації Сибіру й Далекого Сходу” і подальше зближення цих регіонів країни із європейською західною частиною [75; 76]. З огляду на це США — “і не друг, і не ворог, а партнер”, з яким треба якомога більше співпрацювати, але у відносинах з яким можуть виникати моменти, як у випадку Грузії та України, коли, за словами голови комітету Ради Федерації з конституційного законодавства Ю.Шарандіна, “наші інтереси можуть не збігатися” [3].

Виборчий локомотив націоналістів-прагматиків і самого Кремля — партія “Єдина Росія”, що набрала на виборах до Держдуми у грудні 2003 року за партійними списками понад третину голосів. У своїй передвиборчій програмі партія проголошувала формування “поясу дружби” з інших членів

СНД і “режиму антитерору”, що покликаний боротися як з чеченськими терористами, так і з відповідальними за атаки на Нью-Йорк і Вашингтон 11 вересня, але має спиратися на принципи міжнародного права й визнавати особливу компетенцію ООН. “Єдина Росія” виступала також за “розумну й чітку міграційну політику”, яка даватиме змогу їхнім співвітчизникам повернутися до Росії; введення до 2008 року безвізового режиму з країнами Європейського Союзу в рамках Шенгенської угоди й підтримку дружніх відносин зі США [64].

Націоналісти-фундаменталісти. Націоналісти-фундаменталісти ще більше наголошують азійські риси Росії як одну з причин її вияскравленої євразійської ідентичності. Вони спираються на одвічну слов’янофільську традицію, що розглядає Росію як унікальну цивілізацію, яка багато в чому переважає західну (див., напр.: [20]). Один із респондентів, який вельми наполегливо обстоював євразійську ідентичність Росії, зрештою дійшов твердження, що саме Росія, а не Європа була оплотом цивілізації. Інший визначив Росію як “Східноєвропейсько-євразійський союз”. Дехто пояснював, що в релігійному аспекті Росія, подібно до Європи, належить до “християнської цивілізації”, однак має свої особливості, “що впливають з кліматичних відмінностей та подій російської історії ХХ століття”. Ті, хто наполягає на цій “унікальності”, як зазначив історик Олександр Чубарьян [10, с. 27], також схильні розрізняти “російський” європеїзм і європеїзм “класичний”, піддаючи критиці “бездуховність” “класичного”, або західного варіанта.

Фундаменталісти схильні акцентувати відносини Росії з іншими державами Азії й колишніми республіками СРСР, у тому числі центрально-азійськими. Також вони вельми прохолодно ставляться до ЄС і ще прохолодніше — до НАТО. На їхню думку, ЄС “наскрізь просякнутий лицемірством і подвійними стандартами” (газета “Радянська Росія”, 14 вересня 2004 року). Відповідно до цієї позиції, Росія, за словами Михайла Маргелова, голови Комітету Ради Федерації з міжнародних відносин, за плечима якого робота в КДБ й арабських країнах, має не прагнути вступати до Євросоюзу, а розглядати себе як “самостійну силу в євразійському просторі” [52]. ЄС, додає перший заступник голови комітету Держдуми РФ з міжнародних відносин Юлій Кривицький, — це “складний, дріб’язковий і зажерливий партнер, по-справжньому зацікавлений винятково в отриманні привілейованого доступу до наших вичерпних природних ресурсів й експлуатації нашого ринку” [41]. В іншій статті він писав, що в інтересах Росії в довготривалій перспективі не мати такого могутнього сусіда, який, до того ж, озиряється на США, тому куди краще, якщо він буде слабким і залежатиме від підтримки Росії [42].

Нам видається виправданим відносити до табору “націоналістів-фундаменталістів” *силовики* і, відповідно, більшість представників президентської адміністрації. *Силовики*, як засвідчують наші інтерв’ю та їхні офіційні заяви, мають чіткі погляди з багатьох питань, зокрема й на зовнішню політику. Їхній “національний проект”, за визначенням, охоплює патріотизм, антизахідництво, імперіалізм, православний клерикалізм, мілітаризм, авторитаризм, культурну однорідність, ксенофобію, економічний дирижизм і

демографічний песимізм [63, с. 59–60]. Елементи такого мислення вочевидь проглядалися у відповідях першого заступника керівника адміністрації президента Росії Владислава Суркова на запитання, які йому ставили у вересні 2004 року під час газетного інтерв'ю. Є “добрий” Захід і “поганий” Захід, пояснює Сурков. Перший воліє, щоби Росія була “добрим сусідом і надійним союзником”, а мета другого — “зруйнувати Росію і заповнити її величезні простори силою-силенною недієздатних квазідержавних утворень”, використовуючи для цього “п'яту колону” — внутрішніх опозиціонерів (газета “Комсомольська правда”, 29 вересня 2004 року).

У найрозвиненішій формі ця система поглядів представлена в численних працях Олександра Дугіна, лідера Міжнародного євразійського руху”. Він пише, що “Росія — не європейська країна. Росія — країна євразійська. [Це] синтез зі східних, азійських і західних європейських рис”, і її “треба порівнювати із самою Європою чи з Індією як із цивілізацією” [13]. Її безпосереднім противником є США, мета яких — бачити Росію “слабкою, слухняною, залежною, керованою”, можливо, навіть розчленованою і такою, що перебуває під “зовнішнім управлінням” [17]. З точки зору Дугіна, не підлягає сумніву, що США скасували негласний договір не втручатися в ситуацію на теренах колишнього СРСР й оголосили “геополітичний джихад”, який зараз поширюється на територію Північного Кавказу і Поволжя із застосуванням тих самих, відпрацьованих в інших частинах регіону, “помаранчевих” методик [14]. У результаті вплив Росії в пострадянському просторі “невпинно звужується”, а перспективи євразійської інтеграції “стають дедалі проблематичнішими”. На порядку денному ““помаранчеві” революції” в Мінську й Астані з тими самими цілями: “зірвати реінтеграцію пострадянського простору” [15].

Націоналісти-фундаменталісти гадають, що очевидною відповіддю на це буде акцентування необхідності багатополлярності та пошук підтримки всіх тих, хто відкидає домінування Америки; до них, за словами Дугіна, належать “всі країни Заходу і Сходу, які... заперечують американську гегемонію США, однополлярність і горезвісну “милостиву Імперію”” [16]. Стратегія такого штибу, вважають інші, “буде не конфронтаційною, але жорсткою й послідовною”, спрямованою на зрив головного завдання Америки, що полягає у “відділенні Європи від Росії”. Як зазначив заступник голови комітету Союзу Федерації зі справ СНД Андрій Ішук, “ну не потрібна їм єдина Європа... Тим паче така, що встановила міцні партнерські відносини з Росією”. Тому, на думку націоналістів-фундаменталістів, Росія також має перебрати на себе роль лідера Співдружності незалежних держав. Приміром, згідно з Маргеловим, за Росією безперечно економічне лідерство в просторі СНД, але її політичний вплив “невпинно знижується”, і одним із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми є “створення центру інтеграції з кількох колишніх союзних республік на чолі із наднаціональним органом” [52].

Комуністична риторика, репрезентована Геннадієм Зюгановим [84; 85], також наголошує слов'янський союз та особливі якості російського народу як “стрижень великої державності й духовності”. На думку Зюганова, вибудовується “суперімперія на чолі зі США”, й американці та їхні союзники по НАТО “намагаються захопити найважливіші природні ресурси і плацдарми

в Європі, на Арабському Сході, на Кавказі та в Середній Азії”. Стратегічне завдання Америки — “не допустити об’єднання братніх народів у Союзній державі”, і вона робить усе можливе, щоби ввести їх до складу НАТО і ЄС, створивши тим самим “санітарний кордон” навколо Росії. Після цього Росію буде розчленовано й захоплено, а на східних слов’ян очікує “принизливе, напівколоніальне існування” і, врешті-решт, “вимирання”. Зюганов вважає, що єдиним ефективним способом уникнути цієї жахливої долі є створення “оновленої Союзної держави, яка заступить місце по-зрадницькому зруйнованої Радянської Держави”, і що це “питання нашого історичного виживання”.

Є й ще більш фундаментальна націоналістична позиція, згідно з якою зовнішній світ майже відверто оголошує про змову проти Росії та її життєвих інтересів. У цих апокаліптичних уявленнях наявне все: олігархи на кшталт Березовського і Ходорковського, “зрадник” Горбачов і “сім’я” Єльцина, диверсанти, які зорганізували “тихі” державні перевороти в Україні та інших країнах, чію роботу оплачують міжнародні агенції (див., напр.: [26]). Ще більш дикі версії цієї теорії змови приписують ключову роль масонам, євреям, ілюмінатам та ін. (див., напр.: [58]). Хоча такі погляди мають крайні позиції політичного спектра, у них є щось спільне зі сприйняттям, очевидно, добре вкоріненим у самому Кремлі, згідно з яким німці, ісламські фундаменталісти та китайські експансіоністи вдаються до скоординованих спроб зруйнувати російську державу й анексувати її периферійні території [50].

Знову ж таки, в партійних документах ці погляди виписані повніше. Комуністи вважають, що слід усунути всі перешкоди для об’єднання Росії, Білорусі й України в “єдину союзну державу” на “добровільних, демократичних засадах”, і слід докласти всіх зусиль, щоб відновити позицію Росії в світі, уникнувши таким чином “остаточної колонізації” й “сумної долі Сербії чи Іраку” (“Российская газета”, 11 листопада 2003 року). На думку представників лівонаціоналістичного блоку “Родіна”, російських дипломатів треба проінструктувати “активно захищати інтереси національної економіки на міжнародній арені”, зокрема й на перемовинах зі Світовою організацією торгівлі. Подібно до інших партій, вони наголошують реінтеграцію радянських республік, починаючи з утворення спільного уряду з Білоруссю (“Российская газета”, 12 листопада 2003 року). Права Ліберально-демократична партія, що також подолала п’ятивідсотковий бар’єр, убачає свою мету у відновленні Росії як “світової наддержави” на чолі колишніх радянських республік і “Східного блоку”, що стане протиположністю НАТО [66]. Усі ці три партії отримали місця в новій Думі за партійними списками, набравши загалом близько третини всіх голосів виборців.

Зміна моделей та енергетична наддержава

Ці типи моделей залишалися доволі стабільними впродовж двох президентських термінів Путіна й віддзеркалювали певні конфігурації інтересів. Але становлення Росії як енергетичної наддержави, що вияскравилося у суперечностях із приводу цін на газ із Україною взимку 2005–2006 років і рік потому із Білоруссю, виявило нові обставини. З цих та інших причин уся

зовнішньополітична риторика зсунулася в бік прагматичного націоналізму, і дехто з уже згадуваних осіб змінив свою позицію, здебільше в пропрезидентському напрямку. Далі я розгляну ці зміни, після чого спробую систематичніше класифікувати позиції під час президентства Путіна і співвіднести їх з організованим обстоюванням своїх інтересів у ширшому контексті вироблення політичних рішень.

Ліберальні західники. Очільник думського комітету з міжнародних відносин Костянтин Косачев залишається яскравим представником європеїстів, як і Владислав Іноземцев, головний редактор часопису лівого спрямування “Свободная мысль” та професор Вищої школи економіки, де він очолює Центр досліджень постіндустріального суспільства. Для Іноземцева Росія — “європейська за своєю історією і культурою країна, яка вочевидь зорієнтована на Європу”. У найближчі десятиліття Росія “перестане бути азійською державою, дедалі більше зосереджуючи свої інтереси в Європі”. Згідно з Іноземцевим, немає нічого поганого в тому, щоб тішити себе міркуваннями про вище призначення, але якщо завдання ще й у тому, аби спробувати його адекватним чином зрозуміти й реалізувати, “то “полігон” для цього один — європейський”. Понад те, повернення до Європи мало б стати “національною ідеєю” Росії, до того ж повернення не як тридцять якогось там члена, “а як сили, здатної трансформувати Старий Світ, омолодити його, надати Європейському Союзу якісно нового геополітичного і гео економічного виміру”. Геополітичні й військові ресурси Росії у поєднанні з європейськими технологіями та європейською присутністю у світі “зробили б Євросію незаперечним глобальним лідером” [27].

Західники звинувачують Захід у використанні подвійних стандартів. Не все у внутрішній політиці Росії “ідеально”, визнає Косачев, однак американська і, багато в чому, європейська реакція була “неадекватною”, а права і свободи в Росії непокоять іноземців найбільше під кутом зору власних інтересів, а не нагальних потреб пересічних росіян [39]. “Від цього пресингу й масованої агіткампанії з приводу “Росії, яка котиться до авторитаризму”, — пише Косачев в іншій статті, — складається враження, що нашу країну розглядають в ролі об’єкта “рейдерської операції”, в перебігу якої його всіма засобами дискредитують заради досягнення економічних зисків і поступок” [40]. Справжня демократизація, плюралізм думок і повага до чужих позицій — “було б чудово, якби все це дістало втілення в реальній зовнішньополітичній практиці США” [39]. Натомість у відносинах з ЄС “всі об’єктивні умови для прориву існують — і взаємна економічна потреба, і спільний погляд на низку актуальних світових проблем”. Але життєво важливо визначити ще один спільний для двох сторін простір — “простір довіри” [40].

Порівняно із 2005 роком, найсуттєвішою зміною в усіх розглянутих позиціях стало те, якою мірою в Росії вбачають “енергетичну наддержаву”. Такіх наддержав, зауважує Іноземцев, “історія не знає”. США теж не бачать у Росії істинного суперника, чудово усвідомлюючи всю міру залежності російської економіки від нафтопроводу. Зараз “у західному світі назагал утвердилося вкрай скептичне ставлення до самої можливості успішного й стабільного розвитку країн, які прагнуть ґрунтувати свої економічні успіхи

на зміцненні сировинного сектору” [28]. З точки зору Іноземцева, це не просто недосяжна, а й спотворена мета, позаяк будь-які спроби відновити статус наддержави, спираючись на незалежну економіку та армію, надто дорого коштуватимуть, бо обернуться новими негараздами і скрутою [27]. Історик Борис Орлов у своїй статті для “Известий” посів аналогічну позицію: “Великодержавна орієнтація вкупі зі зростанням витрат на військові потреби за збереження злиденного становища значної частини населення приховує загрозу саморозпаду” [60].

На думку західників, у Росії ще є вибір між кількома цивілізаційними шляхами. Якщо Росія прямуватиме в євразійському напрямі, стверджують вони, наслідки можуть виявитися трагічними. Це означатиме спільну діяльність з іншими членами Шанхайської організації зі співпраці, що явно намагається “консолідувати горезвісний “євразійський простір”” і досягти відносної економічної самодостатності. Але країни-члени ШОС пов’язані між собою надто слабо, й лише 8% їхнього торгового обігу припадає на інші країни цієї групи. Понад те, за будь-якого розкладу в цьому утворенні домінуватиме Китай, якому належить 80% сукупного населення, 74% ВВП і військовий бюджет, що поступається лише США. Зовсім не схоже, що лідери Пекіна готові зважати на внутрішньо- та зовнішньополітичні інтереси своїх “партнерів”, скажімо, боротися з хімічним забрудненням річок. Якщо такого штибу “інтеграція” розвиватиметься, попереджає Іноземцев, російським лідерам приготовано роль “секретарів Московського обкому Комуністичної партії Китаю”, оскільки вільних місць у Політбюро для них уже немає [29].

Націоналісти-прагматики. Ще помітніше у зовнішньополітичній риторичі в останні роки президентства Путіна переважала позиція націоналістів-прагматиків, що підкріплюється владою самого президента і вигідним становищем, якого Росії вдалося досягти на світовому енергетичному ринку. Здебільшого націоналісти-прагматики бачили Росію партнером Заходу і навіть частиною “глобального Заходу”, можливо, включно з Японією. Але разом вони бачили Росію незалежним партнером зі своїми цінностями й інтересами, а також претендуванням на роль лідера, принаймні серед інших колишніх радянських республік. З огляду на сприятливіші обставини дехто з ліберальних західників (такі, як Сергій Караганов) почали схилитися до прагматичного націоналізму, утворивши його “ліберальне” крило, тоді як до більш “консервативного” крила можна віднести колишнього прем’єр-міністра Євгена Примакова та інших рівнозначних фігурантів. У перебігу дискусій сформувалося розуміння того, що самі по собі енергоресурси не зроблять Росію “великою державою” [77], проте немає сенсу приховувати той факт, що саме вони є найочевиднішою “конкурентною перевагою” Росії [51].

Націоналісти-прагматики послідовно обстоювали пріоритетність внутрішніх потреб Росії. Власні ресурси Росії “великі й практично недоторкані”, — зазначав Анатолій Чубайс у 2006 році, тож успішна російська модернізація — “найнадійніше підґрунтя зовнішньої привабливості країни” [див.: 77]. Але порівняно із західниками ці прагматики більшою мірою аполгети курсу, взятого під керівництвом Путіна. Внутрішньополітичне ста-

новище в Росії стало більш стабільним, однією з ознак чого є сталість рейтингу президента Путіна, стверджує Євген Примаков [65]. На думку Караганова, поточні зміни в Росії — зовсім не повернення авторитаризму, а “об’єктивна реакція на напівдемократичний хаос 1990-х, що загрожував розвалом країни”, і певна консолідація, “необхідна після будь-якої революції” [34]. Мігранян і його колеги стверджують, що саме так і треба розуміти нову доктрину “суверенної демократії”: не як “особливу модель демократії”, а як спосіб її здобуття. Зрештою, ті самі країни Заходу теж “[прийшли] до тієї ідеальної моделі... різними шляхами” [56].

На міжнародній арені, на думку націоналістів-прагматиків, пріоритет слід віддавати колишнім радянським республікам, що входять в СНД, та інтересам співвітчизників, які проживають у цих країнах і за їх межами. Для Треніна, приміром, СНД — “постімперський проект”, основу якого становить “економічна, цивілізаційно-культурна привабливість Росії, її готовність і здатність виступати не тільки експлуататором ресурсів, а й гарантом безпеки і лідером модернізації для країн, що будуть готові підтримати її лідерство”. Це “не повернення до імперської політики царського чи радянського типу, а становлення постімперських відносин у просторі, який у Кремлі визначають як сферу преферентних інтересів РФ”. Проте керівництву Росії слід утриматися від непродуманих спроб маніпулювати подіями в Україні, що може спровокувати “справжній конфлікт” із Заходом. Але куди більша небезпека криється в тому, що Організація договору про колективну безпеку і Євразійський економічний союз перейдуть у підпорядкування Шанхайської організації співпраці, що призведе до економічної й геополітичної залежності Росії від Китаю [77].

Багато хто, і серед них мер Москви Юрій Лужков, дивляться на ситуацію ще ширше. У ХХІ столітті, стверджує Лужков, складається зовсім інший світовий устрій, із великими “геополітичними материками” і новими наднаціональними політико-економічними системами, спільними глобальними ринками і величезними мегарегіонами культурної й інформаційної комунікації. Але при цьому, хоча Росія належить до європейської цивілізації, приєднання Росії до європейського інтеграційного проекту просто “неможливе”, і будь-які спроби зробити це матимуть кепські наслідки для обох сторін. Росія передусім має прагнути інтеграції пострадянського простору і світу своїх співвітчизників. Але позиція Росії важливіша й по-справжньому унікальна. У неї є величезні запаси ресурсів, зокрема енергоносіїв, що типово для країн світового Півдня. Разом із цим у неї є промислові, військові і, найголовніше, культурні надбання, характерні для розвиненого Заходу. Відповідно, Росія є “мостом між різними світовими цивілізаціями”, і участь її у світовій політиці може бути підґрунтям спільної глобальної стабільності [51].

Націоналісти-прагматики скептично ставляться до того, що Захід виходить із благих намірів, і їх обурює критика з його боку на адресу російської політики. Лужков наполягає, що Росія, як і раніше, демократизується, але по-своєму, з урахуванням власної культури й обставин. Ідея “кінця історії”, стверджує він, привела Захід до думки, що розбудоване ним суспільство — “найвище досягнення цивілізації”, що інші країни мусять “наздоганяти”, і не

всім це вдасться. Цей “геополітичний егоїзм” дав змогу Заходу ігнорувати законні інтереси інших країн світу і втручатися в будь-яку ситуацію в будь-якій точці Землі з “гуманітарних” міркувань і силою насаджувати демократію так само, як раніше Радянський Союз намагався поширювати вплив комунізму [51]. Інші його однодумці пішли ще далі. Директор Агенції політичних та економічних комунікацій Дмитро Орлов у своїй статті для “Независимой газети” звинуватив США у спробах диктувати свою волю іншим країнам і в тому, що насправді їх цікавить “контроль” над російськими енергоресурсами, а “поширення демократії” — це не більш як евфемізм” [61]. Ця позиція близька до домінантної у комуністичних і націоналістичних колах.

Ще поширенішою серед націоналістів-прагматиків є ідея, що Росія просто “підводиться на ноги і намагається відігравати самостійну роль як рівний партнер із Заходом” [57]. На думку Караганова, однією з причин критичнішого ставлення до Росії є саме “її новий упевнений... тон зовнішньої політики, її помітна активізація” [34]. Маргелов припускає, що Захід критикує Росію не тому, що демократія “відступає”, а тому, що Росія почала проводити незалежну політику [53]. Суть ситуації, з якою США і, можливо, багатьом іншим силам у цьому світі важко змиритися, стверджує Лужков, полягає в тому, що Росія “повернулася на політичну арену”. Немає ніякої “імперії зла”, і Росія — ніякий не “авторитарний монстр”, а просто країна, яка краще, ніж у недавньому минулому, усвідомлює свої національні інтереси і настільки ж готова їх захищати, наскільки готові США та інші країни світу. І зокрема, вона вже не ладна дозволяти Заходу і далі користуватися практично необмеженим доступом до своїх природних ресурсів [51].

Це зовсім не обов’язково означає конфронтацію. Росія і Захід, пояснює Караганов, попросту “приречені на співпрацю” [35]. Відбувається повернення до нормальних форм геополітичної і гео економічної конкуренції двох сторін, що мають цілком різні інтереси в кількох регіонах світу — на Кавказі, у Центральній Азії й у Білорусі. Крім цього, “темну тінь” на відносини кидає ймовірна перспектива перетворення України на частину НАТО [34]. Але попри все це, Росія і Захід перебувають “в одному човні” [35]. І хоча Росії слід докладати чималих зусиль для просування власних регіональних інтересів, вона не має забувати, що “зі світом так званих західних країн нас тепер об’єднують інтереси значно вищого порядку” [34]. Захід, вважає Лужков, і досі мислить категоріями холодної війни, в якій дві сторони ведуть боротьбу у свого роду глобальному боксерському поєдинку, тоді як більш слушною була б аналогія із шаховою партією, коли обидві сторони мають дотримуватися правил, ба навіть із футбольним матчем, в якому Схід і Захід грають в одній команді [51]. Ситуація, в якій, як сказав Горбачов, Росія відіграє роль “молодшого партнера Заходу, передусім США” [24], не може далі тривати [24].

Націоналісти-прагматики також схильні акцентувати важливість “мультивекторної” зовнішньої політики, зорієнтованої як на Азію, так і на Європу. Росія, стверджує Лужков, — це “провідна держава євроазійського простору” [51]. На думку Євгена Примакова, лише така диверсифікація, “а не зосередженість на якомусь одному зовнішньополітичному векторі” дасть

змогу Росії реалізовувати свої національні інтереси [65]. Ще наполегливіший заклик до євроазійського підходу пролунав із вуст члена Ради Федерації Михайла Маргелова, який розглядає “рівновагу між її західним і східним напрямками” як “головну ознаку незалежної зовнішньої російської політики”. Це означає поліпшення відносин з Індією і Китаєм поряд із посиленням Шанхайської організації співпраці та Єдиного економічного простору, а також із поверненням Росії в Центральну Азію, але без віддалення від Європи, де обидві сторони зацікавлені у співробітництві [53]. Насправді цей зсув орієнтації на Схід був демонстрацією того, як багато спільного між підходами Росії та Європейського Союзу: “Я маю на увазі прагнення демократичного, багатопольярного світоустрою. І вже це одне спільне дає підстави говорити про партнерство Росії та Євросоюзу” [54].

Націоналісти-фундаменталісти. Найбільше націоналістів-фундаменталістів непокоїть те, що місце збалансованого й багатопольярного світу заступив такий, в якому США та їхні союзники по НАТО намагаються встановити глобальну гегемонію; при цьому жертвами можуть стати Росія і будь-яка інша країна, здатна чинити їм опір. Однією з відповідей на цей виклик став євразіанізм, котрий, як і раніше, широко репрезентований в офіційних ЗМІ. Так, на думку Дугіна, високі ціни на нафту і газ на світових ринках дають Росії можливість змінити світовий баланс сил, побудувавши сучасну розвинену економіку з опертям на передові технології й військово-промисловий комплекс. “Росія, — наголосив він, — може зберегти свій суверенітет, лише повернувшись на позиції світової наддержави”. При цьому не слід уникати таких термінів, як “імперія”, “Велика Росія” або “національна місія”, позаяк усі країни сучасного світу, які бажають вийти в лідери, “мають великі амбіції й, не соромлячись, формулюють їх” [18]. У будь-якому разі ліберальна риторика себе вичерпала, тому фундаменталісти на кшталт Дугіна пропонують вживати терміни “народ” замість прав людини, “державність” — замість демократії і “соціальна справедливість” — замість вільного ринку [19].

Питання, що непокоять Дугіна, перетинаються з тими, що бентежать носіїв традиційно лівих поглядів, озвучуваних такими фігурами, як Юлій Квіцинський, за радянських часів високопоставлений дипломат, а нині — депутат від Комуністичної партії. З точки зору Квіцинського та його однодумців, з боку США мають місце “претензії на управління світом, спроби насильницького експорту демократії, економічний і політичний диктат з метою реалізації своїх національних інтересів, небажання дотримуватися норм і принципів міжнародного права і поважати Статут ООН” [46]. Націоналісти-фундаменталісти, такі як Квіцинський, усерйоз занепокоєні відвертою заявою НАТО про готовність діяти за межами території країн-членів Альянсу: “Хоч би там як, це заявка на право агресії”. Будь-яка реалістична російська зовнішня політика має передбачати положення про співпрацю із НАТО. Проте Вашингтон і його союзники по НАТО намагаються змусити Росію діяти відповідно до їхніх власних далекоглядних глобальних і регіональних цілей. “Це шлях у глухий кут, — коментує Квіцинський, — оскільки він не забезпечує належних позицій Росії як великої держави... і призведе до згубних наслідків для наших відносин із країнами, що розвива-

ються, зокрема з такими гігантами, як Китай, Індія, держави мусульманського світу. Нам треба співпрацювати зі США, НАТО і ЄС у тих питаннях, де це відповідає нашим власним інтересам і де можливий збіг позицій” [47]. У противному разі, мабуть, — ні.

Схожі побоювання з приводу щойно формованого міжнародного порядку висловлюють також люди, наближені до лівонаціоналістичної партії “Родіна”, приміром, директор Інституту проблем глобалізації Михайло Делягін. Для нього, як і для Дугіна, “ліберальному проекту”, в якому Захід використовував Росію для реалізації власних комерційних цілей, покладено край. Настав час замінити “гранично егоїстичний і тому руйнівний американський порядок” іншим, “соціальним, патріотичним і демократичним”, таким, що “забезпечує мирний і вільний розвиток різних цивілізацій” [11]. Колишній лідер “Родіни” і кандидат у Президенти Росії, економіст Сергій Глазьев, особливо занепокоєний спробами США і деяких інших членів “Великої сімки” взяти під контроль глобальні грошові потоки. Це не лише дискримінує решту країн, а й з огляду на вияскравлену несталість долара створює загрозу дестабілізації світової фінансової системи загалом. Глазьев вважає, що Росії варто докласти всіх зусиль, щоби рубль був визнаний однією з резервних валют [23].

Нещодавнє зміцнення позиції Росії в міжнародному середовищі за рахунок високої ціни на нафту і газ приховує небезпеку іншого штибу. Згідно з Глазьевим, те, що Росія стала провідним світовим експортером нафти, навіряд чи можна назвати сприятливим перебігом подій, оскільки насправді це вповільнить економічне зростання, яке передбачає, зрештою, науково-технічний прогрес. Сировинна спеціалізація, попереджає Глазьев, “прирікає нас на подальше відставання і деградацію”. Іншими словами, Путін “погоджується з роллю сировинного придатка” [23], або, у формулюванні Делягіна, ““сировинний придаток” перейменований в “енергетичну наддержаву”” [12]. Інші вважають, що рішення перетворити Росію на енергетичну наддержаву означає, що “на розвиток вітчизняної промисловості енергоресурсів не буде” [8]. Треті вважають такого роду стратегію “історично хибною”, оскільки вона забезпечить збереження конкурентної переваги Росії в ліпшому разі впродовж наступних п’яти-семи років [45]. Якщо хтось від цього й виграє, пише директор Інституту національної стратегії Станіслав Белковський, відомий як критик Путіна, то це представники Кремля, яких стає дедалі більше в радах директорів найбільших енергетичних компаній [9].

Націоналісти-фундаменталісти жорстко критикують російську еліту й іноді самого Путіна. Делягін готовий говорити про “зрадництво” “так званої еліти”, яка зберігає суттєву частину особистих коштів в іноземній валюті, не вкладає гроші в російські компанії, має нерухомість в інших країнах і залежить від думки закордонних аналітиків чи грантодавців, а не власного народу [12]. Іноді, як у Белковського, лунає також безпосередня критика особисто Путіна. “Тривала російська історія, — писав він улітку 2006 року у своїй статті для незалежної газети “Ведомости”, — не знає більш прозахідного (і, зокрема, проамериканського) лідера, ніж Володимир Путін”. Путін дав Заходу й, зокрема, Сполученим Штатам, те, чого ті завжди воліли:

політико-смыслову дезінтегрованість євразійського хартленду. У результаті Росія втратила своє ексклюзивне місце на “географічній осі історії”, а Вашингтон дістав прямий доступ до всіх регіонів Євразії, зокрема й до транзитних коридорів, що пролягають поза і без Росії. Таким чином, — резюмує Белковський, — відновлення Російської імперії в Євразії “унеможливилось” [9].

Націоналісти-фундаменталісти назагал підтримують Співдружність незалежних держав і будь-які інші форми інтеграції у пострадянському просторі. Це, безумовно, справедливо для традиційно лівих, які шкодують про те, як було зруйновано СРСР, і наполягають на створенні нового великого союзу. Квіцинський, приміром, наголошує, що “головною турботою” Росії має бути ситуація на територіях, що в минулому входили до складу Російської імперії, а пізніше — Радянського Союзу. На словах виявляючи турботу про своїх співвітчизників, ремствує він, Росія на ділі зміцнила несправедливі кордони і відокремилася від власного народу. Дмитро Рогозін із партії “Родіна” посів ще більш жорстку позицію. Він звинуватив російську дипломатію в тому, що вона “методично здавала міжнародні позиції Росії. Позиції, що їх наша країна кров’ю і потом завойовувала на карті Великої Європи не лишень у двадцятому столітті... а й сто, двісті, триста років тому”. Поділ великої імперії “штучний” і “оборотний”. Не тільки Абхазія, Південна Осетія, Придністров’я і Крим, а й “цілі республіки”, такі, як Білорусь, Україна і Казахстан, є “потенційними учасниками процесу реінтеграції — спершу у загальну конфедеративну державу, а потім і в єдину унітарну державу” [69].

Націоналісти-фундаменталісти навіть більше за прагматиків намагаються дотримуватися врівноваженого підходу до Сходу і Заходу. Заступник голови комітету Держдуми з міжнародних відносин, член фракції “Родіна” Наталя Нарочницька стверджує, що для проведення сильної й послідовної політики щодо Заходу Росії необхідний сильний і послідовний азійський вектор в її політиці. Контроль Росії над її колосальними природними ресурсами, пряма залежність від них західних партнерів і невпинно посилювана зацікавленість у них азійських країн надає “історичний шанс”, котрий не можна прогаяти, і тому Росія має “відновити повною мірою свою традиційну багатовекторну політику євразійської рівноваги” [59]. Комуністи зазначають, що російські політичні лідери мають мислити ще ширше, встановлюючи контакти з такими популярними світовими лідерами, як Чавес і Моралес, відновити зв’язки з Кубою і В’єтнамом, частіше спілкуватися з китайськими комуністами й підтримувати тісні відносини з комуністами Індії, “які істотно визначають курс цієї країни” [83].

Думки та інтереси в російській зовнішній політиці

Наведемо дещо схематичну класифікацію цих трьох підходів до зовнішньої політики за окремими політичними преференціями трьох вирізнених нами груп (табл. 1), а також розподіл сил, підтримкою яких вони користуються (табл. 2).

Таблиця 1

Зовнішньополітична орієнтація і вибір політики

Об'єкт орієнтації	Ліберальні західники	Націоналісти-прагматики	Націоналісти-фундаменталісти
Росія	Європейська країна	Переважно європейська, але не в усьому	Євразійська або унікальна
ЄС	Тісніші відносини, перспектива членства	Практична співпраця	Практична співпраця, але на тлі ворожого ставлення
НАТО	Тісніші відносини, перспектива членства	Практична співпраця	Сприйняття як загрози
США	Тісніші відносини	Практична співпраця, хоча інтереси не завжди збігаються	Сприйняття як ще більшої загрози
СНД	Сумнівно, але можна зберегти в аспектах, що обіцяють практичний зиск	Життєво важливий національний інтерес, бажаною є подальша інтеграція	Неефективно, але подальша інтеграція бажана
СОТ	Вступити за першої-ліпшої нагоди	Вступити в середньотерміновій перспективі	Агент впливу Заходу
Міжнародна орієнтація	Європа і США	Багатовекторність	Багатовекторність, із зсувом у бік Сходу

Таблиця 2

Зовнішньополітичні орієнтації і їхня база підтримки

Ліберальні західники	Націоналісти-прагматики	Націоналісти-фундаменталісти
Ліберальна інтелігенція Деякі міністри (Греф, Кудрін) Деякі партії (першою чергою "Яблоко", СПС)	Адміністрація президента Більшість в уряді Партія влади та її сателіти Бізнес (особливо корпорації, що займаються природними ресурсами)	Православна церква Силовики в адміністрації президента й уряді Деякі партії (першою чергою КПРФ, "Родіна", ЛДПР)

Отже, які загальні висновки випливають з цього дослідження?

1. Мабуть, найочевидніший висновок полягає в тому, що зовнішній політиці Росії властива довгострокова наступність, зумовлювана, принаймні частково, об'єктивним географічним положенням та іншими обставинами. Упродовж століть, а не тільки півторадесятилітнього посткомуністичного режиму, росіяни та їхні лідери полемізували стосовно відносин із зовнішнім світом і, відтак, щодо бачення самих себе. "Ліберальний" і західницький підхід завжди був помітним, як, утім, і більш "консервативний" слов'янофільський. Основні течії в російській зовнішньополітичній думці в перші роки нового століття стають зрозумілішими, якщо розглядати їх у зв'язку з цими значно більш ранніми підходами.

2. Проте помітні також тактичні зсуви, що відображають внутрішню і зовнішню ситуацію, такі як консолідація сильної президентської влади й особливої ролі природних ресурсів Росії у виборюванні нею свого місця в міжнародній спільноті. Обидва ці чинники зміцнили позицію націоналістичного прагматизму, котру здебільшого приписують президентській адміністрації. Разом із тим ці зміни дещо підсилили позицію націоналістів-фундаменталістів, які тепер можуть більш аргументовано доводити, що Росія може покладатися на власні ресурси, і послабили позицію ліберальних західників.

3. Такого штибу розподіл думок не випадковий. Хоча систематичні засади кореляції їх виходять за межі цієї статті, можна говорити про існування чіткої залежності між позицією стосовно зовнішньополітичних питань і сукупністю інтересів, що формують зовнішню політику посткомуністичної Росії. Звісно, політичні партії відкрито демонструють схильність до певної зовнішньополітичної позиції. Але очевидно також, що, скажімо, російський бізнес асоціюватиметься радше з прагматичним націоналізмом, а Православна церква — з більш фундаменталістською позицією. Позицію адміністрації президента і особисто Путіна слід розглядати радше як “урівноважувальний” чинник, що згладжує гострі кути в протистоянні різних інтересів, не виявляючи виняткової прихильності до тієї чи тієї крайності.

Література

1. Allison R., Light M., White S. Putin's Russia and the Enlarged Europe. — Oxford, 2006.
2. Almond G.A. The American People and Foreign Policy. — New York, 1950.
3. Америка России — друг или враг? // Известия. — 2005. — 25 февраля.
4. Арбатов А. Потеряла ли Россия Украину? // Независимая газета. — 2005. — 14 января.
5. Для России в решении французов больше минусов, чем плюсов // Время новостей. — 2005. — 31 мая.
6. Baker P., Glasser S. Kremlin Rising: Vladimir Putin and the End of Revolution. — New York, 2005.
7. Баталов Э.Я. Россия и Запад: эволюция российского общественного сознания. — М., 2002.
8. Батчиков С. Содом и Гоморра // Советская Россия. — 2006. — 30 марта; 4 апреля.
9. Белковский С. Россия — Запад: Западник Путин // Ведомости. — 2006. — 6 июня.
10. Чубарьян А. Европа единая, но делимая // Россия в глобальной политике. — 2003. — № 2. — С. 22–30.
11. Делягин М. Оппозиция в глобальном шторме // Завтра. — 2006. — № 24 (июнь).
12. Делягин М. Жертва может стать победителем // Завтра. — 2006. — № 21 (май).
13. Россия — европейская страна? // Известия. — 2005. — 22 апреля.
14. Дугин А. США прибирают к рукам постсоветское пространство // Известия. — 2005. — 13 апреля.
15. Дугин А. Виктор Ющенко как зеркало российской геополитики // Российская газета. — 2005. — 26 января.
16. Дугин А. Внешнеполитическая эклектика или три стратегии российской внешней политики // Российская газета. — 2005. — 21 января.
17. Дугин А. Испытание Братиславой // Российская газета. — 2005. — 22 февраля.
18. Дугин А. Каким путем идти России? // Известия. — 2006. — 3 февраля.
19. Дугин А. Это конец ельцинской системы // Время новостей. — 2006. — 11 мая.

20. *Duncan P.* Russian Messianism: Third Rome, Holy Revolution, Communism and After. — London, 2000.
21. *Дзялошинский И., Дзялошинская М.* Что знают и что думают о России россияне // Евро. — 1999. — № 9–10. — С. 9–14.
22. *Фролов В.* Без паники // Ведомости. — 2005. — 18 марта.
23. *Глазьев С.* Чего изволите? // Завтра. — 2006. — № 7 (февраль).
24. *Горбачев М.* О плюрализме и гласности в новой России // Российская газета. — 2006. — 9 июня.
25. *Holsti O.R.* Public Opinion and American Foreign Policy. — Revised ed. — Ann Arbor, 2004.
26. *Илларионов С.И.* Современная “пятая колонна”. — М., 2006.
27. *Иноземцев В.* Россия — ЕС: европейская миссия // Ведомости. — 2006. — 22 мая.
28. *Иноземцев В.* Войны не будет // Время новостей. — 2006. — 19 мая.
29. *Иноземцев В.* Московский обком КПК // Ведомости. — 2006. — 23 июня.
30. *Ищук А.* Россия должна защищать свои интересы на всем постсоветском пространстве // Время новостей. — 2005. — 27 мая.
31. *Караганов С.* Россия и Европа: трудное сближение // Российская газета. — 2005. — 1 апреля.
32. *Караганов С.* В ожидании позитива // Российская газета. — 2005. — 22 февраля.
33. Вы верите в “оранжевый заговор”? // Коммерсантъ. — 2005. — 14 мая.
34. *Караганов С.* Критическая масса // Российская газета. — 2006. — 15 мая.
35. *Караганов С.* Острые углы сотрудничества // Независимая газета. — 2006. — 27 июня.
36. *Косачев К.* Внешнеполитическая вертикаль // Россия в глобальной политике. — 2004. — № 3. — С. 25–34.
37. *Косачев К.* Россия не сердится, она сосредоточивается // Российская газета. — 2005. — 2 февраля.
38. Помогает или мешает Запад развитию России? // Известия. — 2005. — 4 февраля.
39. *Косачев К.* Как вернуть взаимное доверие // Независимая газета. — 2006. — 24 апреля.
40. *Косачев К.* Сочи пишем, Петербург в уме? // Известия. — 2006. — 29 мая.
41. *Кривицкий Ю.* Драма на два голоса // Советская Россия. — 2005. — 14 мая.
42. *Кривицкий Ю.* Европа на распутье // Советская Россия. — 2005. — 4 июня.
43. *Kryshtanovskaya O., White S.* Putin's militocracy // Post-Soviet Affairs. — 2003. — Vol. 19. — № 4. — P. 289–306.
44. *Kryshtanovskaya O., White S.* Inside the Putin court: a research note // Europe-Asia Studies. — 2005. — Vol. 57. — № 7. — P. 1065–1075.
45. *Кугушев С.* Угрозы завтрашнего дня // Завтра. — 2006. — № 34 (август).
46. *Квицинский Ю.* НАТО: Дранг нах Остен // Советская Россия. — 2006. — 8 июня.
47. *Квицинский Ю.* НАТО — партнер сомнительный // Советская Россия. — 2006. — 22 апреля.
48. *Lane D.* The transformation of Russia: the role of the political elite // Europe-Asia Studies. — 1996. — Vol. 48. — № 4. — P. 535–550.
49. *Levintova E.* Revisiting Russian and Polish elite value orientations. Are the elites still committed to the original goals of post-communist transition? // Communist and Post-Communist Studies. — 2006. — Vol. 39. — № 2. — P. 175–199.
50. *Light M., White S.* Russia and President Putin: wild theories // The World Today. — 2001. — Vol. 57. — № 7. — P. 10–12.
51. *Лужков Ю.* Мы и Запад // Российская газета. — 2006. — 15 июня.
52. *Маргелов М.* Победители за победу прощения не просят // Газета. — 2005. — 6 мая.
53. *Маргелов М.* Внешняя политика должна быть национальной // Российская газета. — 2006. — 5 мая.

54. *Маргелов М.* Возвращение в Европу. Столкновения интересов с Евросоюзом продолжают // Независимая газета. — 2006. — 27 июня.
55. *Медведева И.Я., Шишова Т.Л.* Орден глобалистов: российская ложка. — М., 2006.
56. *Мигранян А.* Мы не оригиналы // Известия. — 2006. — 16 мая.
57. *Мигранян А.* Суверенная Россия и Запад // Известия. — 2006. — 26 июня.
58. *Miller W.L., White S., Heywood P.M.* Values and Political Change in Postcommunist Europe. — London, 1998.
59. *Нарочницкая Н.* Основа для исторической перспективы России // Известия. — 2006. — 15 февраля.
60. *Орлов Д.* Кто спасет Россию // Известия. — 2006. — 24 мая.
61. *Орлов Д.* Гнев сырьевого кардинала // Независимая газета. — 2006. — 1 июня.
62. *Ознобищев С.* Лабиринты партнерства // Российская газета. — 2005. — 29 марта.
63. *Поляничков Т.* Логика авторитаризма // Свободная мысль. — 2005. — № 1. — С. 57–63.
64. Предвыборная программа политической партии “Единая Россия” // Российская газета. — 2003. — 13 ноября.
65. *Примаков Е.* Нам нужны стабильность и безопасность // Российская газета. — 2006. — 13 января.
66. Программа Либерально-демократической партии России (ЛДПР), принятая на XIII съезде ЛДПР 13 декабря 2001 г. в г. Москве. — 2001. — Доступно на: <<http://www.budgetrf.ru/Publications/Programs/Party/ldpr2001/ldpr2001000.htm>>.
67. Программа российской объединенной демократической партии “Яблоко”. — 2006. — Доступно на: <http://www.yabloko.ru/Elections/2003/Program_2003/programma_03-05001.html>.
68. *Renz B.* Putin’s militocracy? An alternative interpretation of *Siloviki* in contemporary Russian politics // Europe-Asia Studies. — 2006. — Vol. 58. — № 6. — P. 903–924.
69. *Рогозин Д.* Вперед, к империи! // Завтра. — 2006. — № 4 (январь).
70. *Рябов А.* Евроремонт СНГ // Газета. — 2005. — 9 марта.
71. *Schneider E.* The Russian Federal Security Service (FSB) under President Putin // Politics and the Ruling Group in Putin’s Russia / Ed. by St.White. — Basingstoke, 2007.
72. *Сергунин А.А.* Российские дебаты по международным отношениям в посткоммунистический период // Российская наука международных отношений: новые направления / Под ред. А.П.Циганкова, П.А.Циганкова. — М., 2005. — С. 97–122.
73. *Шевцова Л.* Россия — год 2005: логика отката // Независимая газета. — 2005. — 21, 25 января.
74. *Тренин Д.* Пока еще друзья // Ведомости. — 2005. — 28 февраля.
75. *Тренин Д.* Большая восточная стратегия // Ведомости. — 2005. — 14 февраля.
76. *Тренин Д.* Интеграция и идентичность. Россия как “новый Запад”. — М., 2006.
77. *Тренин Д.* Постимперский проект // Независимая газета. — 2006. — 30 января.
78. *Tsygankov A.P.* New challenges for Putin’s foreign policy // Orbis. — 2006. — Vol. 50. — № 1. — P. 153–165.
79. *Воронов К.* Два сверхдержавных “одинокства” // Независимая газета: Дипкурьер. — 2005. — 21 февраля.
80. *Zimmerman W.* Slavophiles and Westernizers redux: contemporary Russian elite perspectives // Post-Soviet Affairs. — 2005. — Vol. 21. — № 3. — P. 183–209.
81. *Зюганов Г.* Славянский союз — неизбежен // Советская Россия. — 2005. — 29 марта.
82. *Зюганов Г.* За нашу победу! // Советская Россия. — 2005. — 19 апреля.
83. *Зюганов Г.* Об организационно-политическом укреплении партии и работе с союзниками // Советская Россия. — 2006. — 20 июня.

Переклад з англійської Дмитра Гломозди